

Г. ДАНЧЕВ

За някои особености на житието на свети Иван Рилски от Димитър Кантакузин

За най-популярния български светец Иван Рилски са създадени през Средновековието различни жития от неизвестни и известни български и гръцки книжовници.¹ Между тях се откроява с подчертаната си емоционална окраска неговото житие, написано от видния старобългарски писател, грък по народност, Димитър Кантакузин, живял и творил през втората половина на XV в. В историята на старата българска литература той е известен не само като поет и автор на похвални слова и послания, но и като агиограф. Всъщност проявите му на житиеписец осъществяват в неговото творчество най-непосредствена тематична връзка с българската действителност и продължават идейно-художествените търсения на писателите от Търновската книжовна школа. Ако трябва да посочим неговото произведение, свързано най-пряко с живота на българите през XV столетие — това е «Житие с малка похвала на Иван Рилски».

Кантакузиновото житие ни изненадва с изключителната си лиричност и с патетичните похвали по адрес на Рилския светец. Както сам подчертава още в уводните пасаж, писателят няма намерение да разказва подробно живота на Иван Рилски, т. е. да му пише пространно житие — нещо, което великолепно вече е сторил последният търновски патриарх Евтимий, чиято творба му е добре позната. Той иска само накратко да се спре на някои моменти от неговата жизнена съдба: «не бѣоугодно того по лѣпотѣ повѣда-

юще житіе, нъ ѿ чести нѣкий^х ѿже того прикасающе се».² Тези думи са извънредно показателни за разбиранията на автора относно жанровите особености на творбата му. Всъщност още в заглавието той не само подчертава, че тя ще бъде посветена «о житіи изложителное въкратцѣ», но ще бъде придружена и «съ похвалою малою». И наистина при написване на произведението си Димитър Кантакузин е твърде щедър на умело построени похвали, които му придават подчертано лирично звучене.

По всяка вероятност обширните панегирични пасаж са повлияли някога на В. Сл. Киселков, който без да знае, че Димитър Кантакузин е автор и на две похвални слова, нарича житието похвално слово: «В същност това

¹ Вж.: Иванов Й. Жития на св. Ивана Рилски // Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. София, 1936. Т. 32.

² Всички цитати от «Житие с малка похвала на Иван Рилски» са по изданието на: Ангелов Б., Данчев Г., Кожухаров Ст., Петков Г. Димитър Кантакузин. Събрани съчинения. София, 1989. С. 26—43.

житие представлява оригинално и хубаво написано за времето си похвално слово».³ Сега, след като са ни известни и двете Кантакузинови похвални слова за Димитър Солунски и за Николай Мирликийски и ги съпоставим с житието на Иван Рилски, откриваме между тях голяма типологическа близост.

Повишеният научен интерес през последните две десетилетия към творчеството на писателите от Търновската книжовна школа доведе и до поява на редица изследвания върху книжовното наследство и на непреките и по-далечните следовници на създателя на школата патриарх Евтимий, между които е и Димитър Кантакузин. Естествено, неговото житие на Иван Рилски, редом с похвалните му слова, също привлече вниманието на изследвачите.⁴ За първи път, след продължителна и трудоемка научноизследователска работа бяха издадени и събраните съчинения на Димитър Кантакузин, между които е и житието на рилския светец.⁵

Текстологическите сравнения между Кантакузиновото «Житие с малка похвала на Иван Рилски» и създадените по-рано агиографски произведения за рилския светец, показват че авторът му е познавал някои от тях. Оказва се, че той «...умело използвал предишните житиписни творби, най-вече житията на Евтимий и Георги Скилица».⁶ В случая става дума както за използване на отделни биографични вести от тези жития, така и за някоя художественотворчески похвати. Но тези текстологични проучвания показват също, че Кантакузиновото житие на Иван Рилски е рожба на едно ярко поетическо дарование. Това дарование се проявява не само във великолепно стихотворение «Молитва към Богородица» и в «Служба на Иван Рилски», но и в това житие, както и в посланията и похвалните слова на писателя.

За написване на житието на Иван Рилски от Димитър Кантакузин съществува конкретен повод — възстановяването на Рилския манастир и връщането на мощите на патрона му в него. Житиеписецът е съпричастен към тези събития в живота на българите. Но в случая съществува и още по-конкретен повод за създаването на това житие. То е написано по молба-поръка, направена от рилските монаси. За тази поръка е загатнато още в заглавието на житието: «Дѣмитріа Кан'такоузина о житіи изложителное въкрат'цѣ съ похвалою малою, иже въ сѣыхъ прѣбѣноу и бѣноуноу ѿѿоу Іѡанноу поустыніе рыл'скые жителю, поноуѣженноу къ семоу ѿ нѣко-торыхъ томоу любѣзныхъ бывшоу, въ нѣм'же и о прѣнесеніи и възвращеніи мощей его, еже ѿ Трънова въ обитѣль того чѣн'ю, иже въ Рылѣ».

Подобни сведения за молбата на рилските монаси, отправена към писателя, намираме и в текста на произведението. Кантакузин не съобщава конкретно кой от тях е отправил тази поръка, но по всичко изглежда, че тя е дело на монах от управата на манастира, между които е и просветения

³ Киселков В. Сл. Проуки и очертї по старобългарска литература. София, 1956. С. 76.

Вж.: Данчев Г. Агиографско-реторически произведения на Димитър Кантакузин // Трудове на Великотърновски университет «Кирил и Методий». 1978. Т. 13. С. 9—53.

⁵ Ангелов Б., Данчев Г., Кожухаров Ст., Петков Г. Димитър Кантакузин. С. 26—43.

⁶ Ангелов Б. Димитър Кантакузин // Истории на българската литература. София, 1963. Т. 1. С. 375.

игумен, най-малкия от тримата братя възстановители Теофан, който вероятно е поръчал и Владиславовия сборник от 1479 г.⁷

В «Житие с малка похвала на Иван Рилски» има пасаж, който свидетелствуват, че то е произнесено лично от автора пред събралите се богомолци в Рилския манастир — в деня, прославящ пренасянето на мощите на светеца. Това се долавя от ония редове, в които той се обръща към своите слушатели и ги кара да погледнат околните рилски върхове, за да почувствуват и разберат при какви сурови условия е живял някога Иван Рилски: «Зрите, ѿ любимици, какво ꙗко мѣсто, ꙗко и тригоуба одѣала носещимъ, неоудобъ шѣствъно въ зимные годы».

Сравненията между Евтимиевите жития и похвални слова и Кантакузиновото житие на Иван Рилски, показват, че последното представлява отлична реализация на забелязаната още при Евтимий Търновски тенденция за сближаване между житията и похвалните слова в обсега на техните задачи и функции. Като разглежда развитието на тези жанрове през XIV и XV в. Д. Петканова-Тотева вярно е доловила тенденцията на приближаване и взаимно изпълняване на задачите от житията и похвалните слова на Търновската книжовна школа. «Ето защо — изтъква тя — при светци, на които се пишат жития, става излишно да се пишат похвали, а на онези светци, за които са написани похвални слова, не е необходимо да се напишат жития».⁸

Осъзнал тази тенденция в Евтимиевите жития и похвални слова, Димитър Кантакузин създава своята творба за Иван Рилски като съзнателно ѝ възлага функциите и на агиографския, и на реторическия жанр. Осезателно проявеният стремеж у българските книжовници от XIV и XV в. да изграждат житията в един лирично-емоционален план е достигнала своята кулминация у Кантакузиновото житие на Иван Рилски. Основната роля за постигане на тази лиричност, както бе изтъкнато, играе поетичното дарование на автора.

С основание обаче, може да се постави въпроса: защо поетът Димитър Кантакузин е написал за Иван Рилски не похвално слово, а житие, макар и изпълняващо изцяло функциите и на похвално слово? Не бива да търсим отговор на този въпрос само в поръчката на рилските монаси — да напише ново житие на техния патрон. Изглежда, че и той сам е осъзнал необходимостта от създаване на творба за Иван Рилски, агиографска по своята същност, в която да намери място и последното пренасяне на мощите на светеца от Търново в Рила. Това се дължи вероятно и на неговите съображения, осъществени великолепно, да отдели в житието значително място и на някои исторически събития, свързани с робската съдба на българи, гърци и сърби. Нуждата от такава летописна част, посветена на близки и далечни съдбоносни за балканските народи събития, е взела приоритет над реторическата му нагласа и той се насочва към житийния жанр, създавайки една лирична творба, отличаваща се от другите житийни произведения за рилския светец.

Без да се отрича възможността Димитър Кантакузин да е познавал и някои гръцки житийни образци от XV в., от които и Евтимий Търновски се е учил, школуването на Кантакузин у агиографско-реторическото на следство на последния търновски патриарх е повече от очевидно. Това школуване проличава и в начина, по който Кантакузин построява композицията на житието, и при изграждане образа на главния герой, и при

⁷ Данчев Г. Владислав Граматик, книжовник и писател. София, 1969. С. 58—65.

⁸ Петканова-Тотева Д. Нови черти на похвалното слово през XIV—XV в. // Сб. Търновска книжовна школа. София, 1974. С. 95.

повествованието, посветено на съдбата на мощите на светеца... За съжаление, ограниченият обем на настоящето проучване не позволява да се правят текстологични сравнения и поради това ще бъде отделено кратко внимание само на близостта и различията на въведенията в житията на последния търновски патриарх и на Димитър Кантакузин.

Известно е, че Евтимиевите въведения в началото на житията му, представляват теоретично обосноваване на необходимостта от прослава на светците. Това начало съществува и при Кантакузин, но не като подражание. Съществуващата близост не бива да се разбира в никакъв случай като обикновено подражание или епигонство. Напротив! Още с поетичното си начало той се изявява като творец с оригинална образна мисъл.

Кантакузиновото въведение представлява една художествено нарисувана поетична картина, която естествено поражда размисли, близки по своята насоченост до Евтимиевите уводни разсъждения. Сполучливо нарисуваната картина на летния жътвен ден, в който под палещите лъчи на слънцето пътниците се движат, едва дишайки, изнеможели и жадни, търсещи крайпътна сянка и извор, за да починат и накусят устни, грабва вниманието на читатели и слушатели. Нейното въздействие се подсилва и от обстоятелството, че тя е пряко свързана с преживяванията на автора и на слушателите му, пътували дълго под палещите лъчи на слънцето през последните дни на юни към Рилския манастир, за да участвуват в тържествата, посветени на светеца. Като обяснява символичния смисъл на подробностите в тази картина, Кантакузин непринудено стига до извода, че тържественото чувстване на мъченика е необходимо за хората-пътници, като извора и сянката край пътя в знойните дни. Пътувайки в своя кратък и скоропребоден живот (мотив, обикнат и повтарян от писателя), хората трябва да се спират при подобни сенки-тържества, за да вземат сили и обмислят битието си в духа на християнските повели. Оригинално като реализация, това лирично въведение не е изключение в старобългарската агиография.

Подобни емоционално-образни описания, патетични похвали, лирично нарисувани картини, отнасящи се и до краткото живоотописание на светеца, и до летописното повествование за робската участ на балканските народи, и до възстановяването на Рилския манастир, и до последното пренасяне на мощите на светеца в Рила — се срещат на всяка страница в това житие.⁹

Особено място в композиционния строеж на Кантакузиновото житие на Иван Рилски заема похвалата, за която авторът загатва още в заглавието. Изградена с характерните за реторичната реч похвати, това е най-лиричната част, която поставя ярки шрихи към емоционално обогатеното слово на поета-житиеписец.

Художествените качества на това, макар и единствено агиографско произведение на Димитър Кантакузин, му определят достойно място в редицата на българските писатели, творили в областта на агиографския жанр. Характерните лирични особености на «Житие с малка похвала на Иван Рилски» спомагат да се открие по-релефно и по-пълно творческият натюрел на неговия талантлив автор.

⁹ Вж. повече подробности: Данчев Г. Димитър Кантакузин. София, 1979. С. 86—122.